





**SERRA DEL  
MONTSEC  
101  
PROPOSTES**

**DAVID CACHOBO I CRISTINA PAPELL**

SERGI BOIXADER



# SERRA DEL MONTSEC 101 PROPOSTES

Primera edició: abril del 2024

© David Cachobo i Cristina Papell, dels textos

© Editorial Efadós, d'aquesta edició  
Carrer d'Edison, 3 · Nau A  
Polígon industrial Les Torreneres  
08754 El Papiol (Baix Llobregat)  
Telèfon 93 673 12 12  
efados@efados.cat  
www.efados.cat

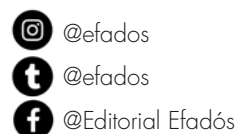
© Editorial Efadós, de la col·lecció  
«KM 0® PRODUCTE LOCAL»

Coordinació editorial:  
Núria Martín Molina

Assessorament lingüístic:  
M. Neus Doncel Saumell

Fotografies de la col·lecció:  
Diversos autors

Hi col·labora:



ISBN 978-84-19736-57-4  
DL B-9029-2024  
Imprès a Catalunya

Tota forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només pot ser realitzada amb l'autorització dels seus titulars, salvant l'excepció prevista per la llei. Si necessiteu fotocopiar o escanejar algun fragment d'aquesta obra, dirigiu-vos a CEDRO (Centre Espanyol de Drets Reprogràfics) - www.cedro.org

# Índex

Agraïments .....	8
Introducció .....	10

1. Figures de protecció del territori Montsec .....	18
2. Els parcs geològics del Montsec .....	20
3. La Montsec Bikepacking Loop.....	22
4. Els miradors del Montsec .....	24
5. Sarrut, l'olivera de la vall d'Àger .....	28
6. Els roures monumentals de la vall d'Àger .....	30
7. El portell de la Pertusa.....	33
8. El joc d'escacs d'Arsenda d'Àger .....	36
9. L'edifici més remot de Catalunya .....	38
10. El Montsec, Reserva Starlight.....	41
11. La via romana d'Àger .....	44
12. Dels Aspres a governador de l'Alta Califòrnia .....	46
13. L'antiga Farmàcia Montardit.....	48
14. Pedra, far de la vall d'Àger .....	50
15. Cas, un romànic d'autopista .....	52
16. A la Baronia, el llop hi fa el niu i la guineu hi cria .....	54
17. Els grafitis d'Oroners .....	57
18. La mosca collonera del Montsec .....	60
19. El Machu Picchu català.....	62
20. 'Socorreu-nos, poderosa, oh, Verge de Fabregada' .....	64
21. Sant Martí de les Tombetes .....	66
22. Lo Sinyó de Miravet i els Formatges de Pallars .....	69
23. Mur: del poliamor a Boston .....	72
24. El salt d'aigua de Castissent.....	74
25. Montservós i Mas de Faro.....	76
26. Lo Quiosc i el Talarn Music Experience .....	79
27. Lo Balconet .....	82
28. Sant Pere de Queralt.....	84
29. L'enigma de Montclús.....	86
30. Linya, la dona dels Aspres.....	88
31. Santa Margarida de Privà.....	90
32. Les salines de Monte Salabro.....	92
33. Els grataculs de Serra la Vall .....	94
34. El panteó dels comtes d'Urgell.....	96
35. Gavín, el col·leccionista d'esglésies .....	98

36. La Cova Negra de Tragó .....	100
37. Canelles, Blancafort i la besàvia de Messi .....	103
38. Les janes i les bernardes de Vallverd.....	106
39. El petó de Mont-rebei.....	109
40. Art rupestre de la Cova dels Vilars .....	112
41. Arnau Mir de Tost: senyor del Montsec .....	114
42. Les passarel·les de Montfalcó .....	116
43. Santa Quitèria i Sant Bonifaci de Montfalcó .....	118
44. Per l'Estall i Montfalcó no hi va passar Nostre Sinyor.....	122
45. Dòlmens de l'Estall.....	124
46. Les Roques de la Vila .....	127
47. Soriana .....	130
48. Els ulls de mar d'Estanya.....	132
49. Castell dels comtes de la Ribagorça.....	135
50. Conjunt megalític de Benavarri.....	138
51. Formatges Benavarri.....	140
52. Sant Medard i els dos bous.....	142
53. Molí fariner del barranc de Sant Medard.....	144
54. Castell de Fals.....	146
55. Els foscos de Queixigar .....	148
56. Portalada de Sant Just i Sant Pastor de Fals .....	150
57. Torre de Lluçars.....	152
58. Ball dels salvatges .....	154
59. Castell de Viacamp.....	156
60. Conjunt monumental de Montanyana.....	159
61. ApiFerro: el misteri de la mel .....	162
62. Girbeta la Vella.....	164
63. Els camins de Girbeta .....	166
64. L'aerinita del Montsec .....	168
65. El congost de Valldellou.....	170
66. El castell-palau d'Arnau Mir de Tost.....	172
67. Els estanys de Basturs.....	174
68. Les Cambretes del Mas .....	176
69. Sant Gervàs i la vall de Barcedana.....	178
70. Casa Roca de la vall.....	180
71. Toló.....	182
72. La cabra catalana .....	184
73. Montadó i les balmes obrades de Gramenet .....	186
74. El port de Comiols .....	188
75. 'Art trouvé' a Santa Linya .....	190
76. Casa i cova de la Vansa.....	192
77. La Verge supervivent del puig de Meià .....	194
78. Molí de la Vansa: de Boada al cel .....	196

79. Sant Miquel d'Alòs de Balaguer .....	199
80. Retaules per sacs de fesols .....	202
81. La fortalesa d'Alòs de Balaguer .....	204
82. 'Sant Mamet, feu-me tenir força llet' .....	206
83. Clua i el Cendrat del Montsec.....	208
84. Icnites de la vall d'Ariet.....	210
85. Els Rubions .....	212
86. Santuari de la Mare de Déu de Salgar .....	214
87. Montsonís .....	217
88. El congost de Mu.....	220
89. Llorenç Vell .....	222
90. Monteró, no solament un conjunt arqueològic.....	224
91. 'El Merengue' .....	226
92. Camarasa i la Canadenca .....	228
93. La cova del Tabac.....	232
94. Les estàtues-esteles antropomorfes de Seró .....	234
95. Montmagastre .....	236
96. Santa Maria de Palau de Rialb.....	238
97. El cavall solar de Sòls de Riu.....	240
98. L'ermita circular més petita de Catalunya .....	242
99. Els orants de Mas de n'Olives.....	244
100. Santa Maria de Gualter .....	247
101. Necròpolis medieval de Sant Pere de Ponts.....	250

<b>Índex alfabètic .....</b>	<b>252</b>
------------------------------	------------

## AGRAÏMENTS

# Aquest llibre també és vostre

L'acte d'escriure és un procés dur, inacabable, mai definitiu, ple de descensos i esforços, en què la síndrome de l'impostor sempre està a l'aguait. Aquest llibre no hauria estat possible sense l'ajuda de molta gent que ens ha transmès el seu coneixement, la seva experiència, els seus descobriments, la seva sapiència i fins i tot la seva amistat. Volem donar les gràcies als companys i companyes següents:

A Gerard Costa i a l'Editorial Efadós, per donar-nos l'oportunitat d'escriure aquest llibre; mai podrem estar-los prou agraïts. A la nostra gata *El·la*, per la seva companyia incondicional, nascuda i trobada en un estat lamentable en un callissó d'Alsamora. A Sergi de Meià i Arnau Paris, per fer-nos gaudir de les experiències gastronòmiques al Molí de la Vansa a la vall de Meià. A Xavier Bergua, hereu del mas de Mont-rebei i exalcalde de Pont de Montanyana, per donar-nos informació valuosa sobre la Mare de Déu del Congost. A Xavier Ferro i Irene Monge, per saber combinar en una sola abra-

çada ciència, natura, bon rotllo i mel des de Pont de Montanyana. A Josep Maria Roca i Mònica Tomàs Reig, de Casa Roca de la Vall, per obrir-nos casa seva d'una manera tan autèntica i generosa des de la vall de Barcedana. A Iban Campos, pel seu compromís amb el Pallars Jussà mentre ens omple el paladar de bons i premiats formatges. A Núria Plana, per la seva gran feina a l'Oficina de Turisme de Benavarri i per evangelitzar a favor del Montsec i del topònim «Roques de la Vila» de Finestres. A Amaia Gómez i Pau Esteban, per la feina incommensurable que fan a favor de la gastronomia d'aquest país elaborant grans formatges en un petit llogarret de la vall d'Ariet. A Juanjo Baró i Pili Marqués, de Quesos Benabarre, per la seva honestat i el seu compromís amb la Ribagorça i el Montsec des de ben aviat. A Ramon Mitjana Isarn i Sònia Gasia Ros, per portar-nos la millor música al festival Talarn Music Experience a través del magnífic Lo Quiosc. A Jordi Marco i Antoni Camarasa Benseny, per crear des de Santa Linya un art tan

particular des del cor dels Aspres del Montsec. A Àlex Pérez, per la seva col·laboració indispensable en l'article de l'olivera sarruda de la vall d'Àger. A Josep Maria Mata Perelló, president honorífic del futur Parc Geològic i Miner de la Llitera-Ribagorça, per la seva gran tasca divulgativa en l'àmbit de la geologia. A Javi Castillo, amic i emprenedor enamorat del Montsec i creador de les rutes ciclistes de la Montsec Bikepacking Loop. A Jordi Bonet i Lluís Bonet, germans originaris del mil·lenari lloc d'Orrit, savis de la Clotada d'Areny i la Terreta, i coneguts arreu per la seva mel i la seva benzina. A Lluís Bonet li agrairé sempre més haver-me donat a conèixer i haver-me regalat el llibre de Joan Tort i Donada *Viatge a la frontera de Ponent*. A l'Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya (ICGC) i a l'Institut d'Estudis Catalans (IEC), per ajudar-nos a resoldre alguns dubtes filològics i de nomenclàtor del territori Montsec. A Sebastián Agudo Blanco, per la seva ajuda a resoldre alguns dubtes sobre l'imminent Parc Geològic i Miner de la Llitera-Ribagorça. A la família Garí-Corberó, per la seva generositat en donar-nos a conèixer el cultiu de rosa mosqueta des de Rubió de Dalt. A Joan Tort i Donada, pel seu llibre *Viatge a la frontera de Ponent. Itinerari geogràfic i literari*

*per la Noguera Ribagorçana, que em va endinsar en un corrent de força suplementària al meu. A Jordi Navarra, enamorat del Montsec, pagès militant i batlle de Sant Esteve de la Sarga, per rebre'ns a casa seva i donar-nos l'oportunitat de conèixer-lo a ell i els seus pares en un gest de generositat que mai oblidarem. A Joan Ramon Amorós, per donar-nos l'oportunitat de col·laborar en la nova arrencada del Parc Natural del Montsec.*

Caiacs circulant pel riu Noguera Ribagorçana al seu pas pel Congost de Mont-rebei. D.CHACOBO / C.PAPELL





## Introducció

# Geografia de la serra del Montsec

**S**i ens endinsem en l'etimologia del topònim «Montsec», ens podríem perdre per camins insospitats i contradictoris, i al mateix temps aixecaríem mirades furtives i discursos en pro i en contra de les diferents versions que ens han arribat fins avui. No serem dogmàtics, no cal, per més que a alguns els agradi postular-se i erigir-se en banderers transcendents d'una realitat única inamovible. El topònim «Montsec» respon a dues realitats, aquesta vegada sí, barrejables i mal·leables, segons l'òptica que ens permeti el niu d'àliga des del qual observem aquest immens territori. Només hi afegirem que totes les versions, populars, filològiques o fins i tot idealitzades, conflueixen en una mateixa idea: «sec», amb tota la seva càrrega semàntica d'accepcions duals possibles. La serra del Montsec no solament fa al·lusió al seu sentit aspre, dur, sec i eixut, de terres primes, amb zones de poca vegetació, sinó també al seu sentit abarrancat, solcat, congostat, tallat, de secs gegantins, de muntanyes trencades, valls

profundes i terres accidentades en extrem. Algunes zones del territori Montsec s'adeqüen perfectament a una de les accepcions i d'altres abracen completament o parcialment ambdues.

Les tres conques fluvials que travessen la serra del Montsec, la conca del Segre, la conca de la Noguera Pallaresa i la conca de la Noguera Ribagorçana, han sofert brutals transformacions, no solament paisatgístiques, sinó també socioeconòmiques, degudes a l'explotació (o sobreexplotació) hidroelèctrica de les seves aigües. Per aquest motiu, el Montsec s'ha vist impactat físicament, en gran manera durant el segle xx, per la instal·lació de torres i línies d'alta tensió; la construcció de canals i canonades; la repoblació forestal de grans àrees per frenar l'erosió i evitar el reblliment dels pantans; i la construcció d'enormes embassaments i preses que han generat

Congost de Mont-rebei, al Montsec, amb alguns senderistes travessant un pont cap al congost.  
SERGI BOIXADER

grans làmines d'aigua que transformen fortament el seu paisatge, la vegetació i la fauna. Aquests fets van transformar la societat de les comarques del Pallars Jussà, la Noguera, la Ribagorça i l'alta Llitera, i van provocar la construcció de nous barris, anomenats «campaments»; el desplaçament de població dels pobles de muntanya cap a les poblacions del fons de les valls; la recepció de grans quantitats de població vinguda d'altres llocs de la Península; la despoblació total o progressiva de molts pobles i llogarrets, i l'enfonçament sota les aigües d'altres. Un dels més grans i més espaterrants resultats d'aquesta transformació al llarg de la conca de la Noguera Ribagorçana és un grandios desert humà i lingüístic d'uns 500 km<sup>2</sup> (unes 50.000 hectàrees) a les dues bandes del riu entre Alfarràs i Pont d'Orrit. Aquest fet ha generat el territori més salvatge i aïllat de tot el Montsec i, al mateix temps, el que es considera el territori buit més gran dels països de llengua catalana.

Les distàncies entre els ponts que permeten travessar les ribes de la Noguera Ribagorçana entre Osca i Lleida, per carreteres asfaltades, s'eleva a seixanta quilòmetres entre Alfarràs i Pont de Montanyana, o a trenta quilòmetres entre Pont de Montanyana i Pont

de Suert. Carreteres asfaltades que, una vegada entren al territori català, ambdues travessant ports de muntanya, són costerudes, perilloses, inacabables i acostumen a estar en mal estat de conservació. És cert que existeixen alguns passos per pistes forestals, com ara els de la presa de Canelles, per sobre i per sota, que enllacen amb el municipi d'Os de Balaguer i el municipi d'Àger, o també els que enllacen mig asfaltats cap a la subcomarca de la Terreta a partir de Pont d'Orrit fins a Sapeira o asfaltat cap a la Torre de Tamúrcia, però que acaben en un fantàstic cul-de-sac que no permet arribar per asfalt fins a la vila de Tremp. Per tant, tots aquests passos no són útils des del punt de vista socioeconòmic més enllà de l'àmbit merament local i de proximitat. A la conca de la Noguera Pallaresa, la situació és molt semblant entre Camarasa i Tremp, amb un impacte molt similar, tot i que no arriba a ser tan bèstia com a la conca de la Noguera Ribagorçana. En aquest cas trobem ponts a Camarasa, Àger, Llimiana i Tremp, sempre per asfalt, cosa que millora molt les possibilitats de comunicació entre ambdues ribes i redueix les distàncies entre un pont i l'altre.

De tota manera, la transformació d'aquesta conca també va generar molta despoblació i alguns

deserts humans, més puntuals i localitzats. La conca del riu Segre funciona d'una manera diferent, ja que durant el seu recorregut pel territori Montsec no conté enormes pantans com les altres dues conques, tot i que existeix el pantà de Rialb a l'extrem est, a la Baronia de Rialb, la minipresa d'Alòs de Balaguer i el pantà de Sant Llorenç de Montgai.

El mapa, el paisatge i la toponímia (el paisatge lingüístic) ens poden ajudar a crear una bona estratègia per acostar-nos a l'enorme territori de la serra del Montsec. El mapa, amb objectius científics i tècniques cartogràfiques, delimita el territori sobre un pla amb una sèrie de convencions acordades d'una manera universal. El paisatge, en canvi, té un biaix individual, encara que també col·lectiu, i quedarà sempre sota la mirada subjectiva de l'observador, tant en una òptica més o menys profunda i més o menys informada com més o menys intel·lectual. D'altra banda, el paisatge lingüístic, associat a la toponímia, considerada patrimoni cultural immaterial de la humanitat, acaba essent també subjectiu i incoherent. Segons la tradició individual, popular o social, un mateix lloc del territori Montsec pot ser identificat amb diferents noms, semblants o potser ben diferents!, perquè en el fons no

deixen de ser fruit de diferents memòries individuals o de diferents memòries col·lectives, sempre des de l'acumulació compartida transmesa de generació en generació, però potser distants en el temps i l'espai. Aquestes premisses, mapa, paisatge i toponímia ens donen pistes de com la visió i l'observació del paisatge poden acabar essent radicalment diferents si l'exerceix un nadiu desplaçat, o un habitant resident, o un excursionista, o un visitant ocasional, o un científic, o un empresari, i arriben a produir interpretacions hipercontradictòries, des de les merament estètiques fins a les merament formals, científiques o econòmiques.

No resulta estrany que la imensa barrera física del Montsec sigui l'avenç territorial dels comtes del Pallars, de l'Urgell i de Barcelona cap al sud i el sud-oest d'una manera tan significativa durant la conquesta del territori als àrabs. Tot el territori Montsec, a causa de la seva orografia tan complicada, és atapeït de castells, torres de guaita i assentaments fortificats medievals que demostren una apriació i gestió del territori gens fàcil. Per aquesta mateixa raó, i al mateix temps, no resulta estrany que aquest territori fos cobejat per a l'explotació (i sobreexplotació) hidroelèctrica durant el segle xx.

Amb el topònim «serra del

Montsec» anomenem una única serralada de més de seixanta quilòmetres de llarg que cal considerar una sola unitat estructural. L'espectacular congost de Terradets, pel qual travessa el riu Noguera Pallaresa, i l'al·lucinant congost de Mont-rebei, pel qual travessa el riu Noguera Ribagorçana, divideixen la serra en tres subunitats: Montsec de Rúbies (o de Meià), a llevant; Montsec d'Ares, al mig; i Montsec de l'Estall, a ponent. Dues províncies adscrites a diferents comunitats autònomes formen part de la serra del Montsec: Lleida i Osca, i quatre comarques la comparteixen: la Noguera i el Pallars Jussà, ambdues dins de Catalunya, i la Ribagorça d'Osca i la Llitera, dins de l'Aragó.

Josep Maria Mata Perelló, doctor en Geologia per la Universitat de Barcelona, catedràtic emèrit de Cristal·lografia i Mineralogia de la Universitat Politècnica de Catalunya i, a més a més, president honorífic del projecte en marxa del Parc Geològic i Miner de la Llitera-Ribagorça, afirma que, des del punt de vista geològic, la serra del Montsec començaria al barranc del Molí, situat al poble d'Aler, al municipi de Benavarri, dins de la Ribagorça d'Osca, a l'Aragó, i finalitzaria a l'extrem est de la vall de Rialb a la serra d'Aubenc, al municipi de la Baronia de Rialb, a la Noguera, dins de la província

de Lleida. La serra del Montsec representa un espai de transició entre el caràcter pirinenc, al nord, i el mediterrani continental, al sud. Els elements dels seus sistemes naturals, geologia, flora i fauna, determinen un conjunt de notable interès i d'una gran singularitat dins de Catalunya, ja que es tracta de l'espai prepirinenc amb més riquesa de paisatges, amb presència de determinats endemismes de flora i fauna invertebrada i rareses de la flora i fauna superior.

El relleu és molt singular i abrupte, amb diversos elements d'una gran rellevància geològica, i constitueix el sistema acinglerat més important i extens de Catalunya. Presenta paisatges d'una gran bellesa i profunds contrastos, entre els quals destaquen, pel seu encant i grandiositat, el congost de Mont-rebei, el congost de Terradets o el congost de Mu. Les més importants i grans viles al voltant del Montsec, des del punt de vista socioeconòmic, històric i cultural, són: a ponent, Benavarri, històrica capital del comtat de la Ribagorça d'Osca, a l'Aragó; al nord, la vila de Tremp, capital de la comarca del Pallars Jussà; a l'est, la vila de Ponts, a la Noguera, nus de comunicació històric entre les planes de Lleida, la Cerdanya i la Catalunya central; i al sud, la ciutat de Balaguer, capital de la Noguera, ciutat fundada pels

àrabs *ex novo* i actualment una de les ciutats més poblades de les comarques de ponent.

Al llarg de tot el territori Montsec es configuren serres marginals, més petites i singulars, que donen continuïtat al paisatge d'aquesta serralada. Al voltant de la mateixa serra del Montsec i d'aquests contraforts existeixen subzones o subcomarques naturals que, per raons històriques, paisatgístiques, socioeconòmiques o culturals, tenen una personalitat molt marcada, les quals és important entendre com a unitats pròpies diferenciades en si mateixes, tot i que de vegades les seves superposicions i límits

poden ser contradictoris i difusos:

- **La vall del riu Rialb**, comarca de la Noguera. Tot i que formaria part de la subcomarca natural del Segre Mitjà, té unes característiques particulars, solcada d'estrets torrents i barrancs gairebé infranquejables, i fou històricament un refugi formidable. S'engloba dins del municipi de la Baronia de Rialb, amb el poble de Gualter fent de capçalera del terme d'onze nuclis molt dispersos i aïllats.

Despoblat de Fet amb el rerefons del congost de Mont-rebei.  
**Fet (Viacamp i Lliterà), Ribagorça.**  
SERGI BOIXADER

